

مصادیق نفقه اقارب؛ حصری یا تمثیلی؟

سیدمهدی کاظمی*

مشخصات رأی

شماره رأی نهایی: ۹۳۰۹۹۷۰۲۲۳۰۰۱۳۸۱

تاریخ صدور رأی بدوی: ۱۳۹۳/۰۷/۰۸

مرجع رسیدگی بدوی: شعبه ۲۵۱ دادگاه خانواده تهران

تاریخ صدور رأی تجدیدنظر: ۱۳۹۳/۰۸/۲۷

مرجع رسیدگی تجدیدنظر: شعبه ۳۰ دادگاه تجدیدنظر استان تهران

وقایع پرونده

در پرونده حاضر، خواهان (فرزند) دادخواستی به طرفیت پدر خود تقدیم دادگاه خانواده تهران داشته و مطابق آن، خواستار مطالبه مخارج تحصیلی دانشگاه خود از باب نفقه اقارب شده است. دادگاه بدوی با قرائت حصری از ماده ۱۲۰۴ قانون مدنی، تأمین هزینه تحصیل در دانشگاه را داخل در نفقه اقارب ندانسته و لذا به استناد ماده مزبور، خواهان را محکوم به بی حقی نموده است. از این رأی، تجدیدنظرخواهی صورت گرفته و دادگاه تجدیدنظر استان تهران نیز رأی مذکور را عیناً تأیید نموده است.

متن رأی بدوی

«در خصوص دادخواست تقدیمی خواهان خانم الف.الف. فرزند ع. به طرفیت خوانده آقای ع.ز. فرزند ع. (خوانده در مورخ ۸۵/۹/۸ نام خانوادگی خود را از الف. به ز. تغییر داد) به خواسته مطالبه نفقه فرزند با احتساب خسارت دادرسی، بدین شرح که خواهان بیان داشت: «فرزند خوانده دعوی است و ۲۲ سال سن دارم و نزد مادرم زندگی می‌کنم. برای تحصیل در دانشگاه احتیاج به تأمین هزینه دارم؛ هزینه دانشگاه من را به عنوان نفقه باید خوانده پرداخت کند». خوانده دعوی در جلسه دادرسی نزد این دادگاه حاضر شد و طی دفاع بیان داشت: «توانایی

* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد حقوق خانواده از دانشگاه شهید بهشتی و قاضی دادگستری

مالی پرداخت هزینه دانشگاه خواهان را ندارم». این دادگاه با توجه به ماده ۱۲۰۴ قانون مدنی، نفقه اقارب را معین نمود که عبارتند از مسکن، البسه، غذا و اثاث‌البیت به‌قدر رفع حاجت می‌باشد. تأمین هزینه تحصیل در دانشگاه جزء نفقه اقارب نمی‌باشد. فلذا دعوی خواهان را وارد ندانسته به استناد ماده ۱۲۰۴ قانون مدنی، حکم به بی‌حقی خواهان صادر می‌گردد. رأی صادره ظرف بیست روز پس از ابلاغ، قابل تجدیدنظرخواهی نزد دادگاه تجدیدنظر استان تهران از ناحیه طرفین می‌باشد.»

متن رأی تجدیدنظر

«در خصوص تجدیدنظرخواهی خانم الف.الف. به‌طرفیت آقای ع.ز. نسبت به دادنامه شماره ۱۲۲۳-۹۳/۷/۸ صادره از شعبه ۲۵۱ دادگاه خانواده تهران که به‌موجب آن، درمورد دعوی تجدیدنظرخواه به خواسته مطالبه نفقه، حکم بر بی‌حقی وی صادر شده است. با توجه به مندرجات پرونده و لایحه اعتراضی و توضیحات طرفین و مستندات رأی و استدلال دادگاه دادنامه تجدیدنظرخواسته مطابق قانون و دلایل موجود در پرونده صادر شده و مخالفتی نیز با موازین شرعی ندارد. لذا با استناد به ماده ۳۵۸ قانون آیین دادرسی مدنی ضمن رد تجدیدنظرخواهی، دادنامه مذکور تأیید می‌شود. این رأی قطعی است.»

نقد و بررسی

غالب نویسندگان حقوق خانواده، مصادیق موضوع ماده ۱۲۰۴ قانون مدنی را حصری ندانسته‌اند.^۱ برخی با این استدلال که «آنچه در قانون آمده به‌عنوان نمونه و مثال از مهم‌ترین نیازمندی‌های زندگی است» (کاتوزیان، ۱۳۹۳: ۳۱۳) و نیز گروهی

۱. برای مطالعه بیشتر ر.ک به سیدحسن امامی، حقوق مدنی (تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۹۱)، ج ۵، ص - ۲۷۸-۲۷۹؛ سیدعلی حائری شاهباغ، شرح قانون مدنی (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۷۶)، ج ۲، ص ۱۰۷۰؛ ناصر کاتوزیان، حقوق مدنی خانواده (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۳)، ج ۲، ص ۳۱۳؛ سیدحسین صفایی و سیداسدالله امامی، حقوق خانواده (تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۳)، ج ۲، ص ۲۰۹؛ سیدجلال‌الدین مدنی، حقوق مدنی (تهران: انتشارات پایدار، ۱۳۸۵)، ج ۹، ص ۲۶۶؛ عبدالحسین شیروی، حقوق خانواده: ازدواج، طلاق و فرزندان (تهران: انتشارات سمت، ۱۳۹۵)، ص ۲۶۸؛ علی‌عباس حیاتی، حقوق مدنی ۵: حقوق خانواده (تهران: انتشارات میزان، ۱۳۹۳)، صص ۳۹۴-۳۹۵؛ ابراهیم تقی‌پور و سحر علی‌پور، حقوق خانواده (تهران: انتشارات مجد، ۱۳۹۵)، صص ۳۳۶-۳۳۷؛ شکرالله نیکوند، حقوق خانواده (تهران: انتشارات بهنامی، ۱۳۹۳)، ص ۲۰۹؛ امید یزدی، خانواده در نظم حقوقی کنونی (تهران: انتشارات کتاب آوا، ۱۳۹۶)، ص ۱۲۹۱؛ سیدمهدی کاظمی، حقوق خانواده (تهران: انتشارات چتر دانش، ۱۳۹۵)، ص ۱۸۹.

دیگر با مقایسه ماده مزبور با ماده ۱۱۰۷ قانون مدنی بدین نتیجه دست یافته و نوشته‌اند: «اگر ماده فوق را با ماده ۱۱۰۷ اصلاحی قانون مدنی که مربوط به نفقه زوجه است، مقایسه کنیم می‌بینیم که در این ماده، علاوه بر مسکن و البسه و غذا و اثاث‌البیت، همه نیازهای متعارف از جمله هزینه‌های درمانی و بهداشتی و خادم نیز، در صورت داشتن عادت زن به داشتن خادم یا احتیاج او به واسطه مرض یا نقصان عضو، جزء نفقه به‌شمار آمده است. به‌نظر می‌رسد که این اختلاف، ظاهری است و آنچه در ماده ۱۲۰۴ راجع به نفقه اقارب آمده، حصری نیست و نفقه، در واقع چیزی است که برحسب متعارف مورد نیاز شخص است. پس اگر خدمتکار هم عرفاً مورد نیاز شخص باشد، جزء نفقه به‌شمار می‌آید. همچنین است هزینه‌های آرایش و شست و شو و دارو و درمان، در حدود متعارف». (صفايي و امامي، ۱۳۹۳: ۲۰۹).

درمقابل، برخی عقیده دارند قانون‌گذار به‌عمد بین نفقه اقارب و زوجه تمایز قائل شده است؛ بنابراین، رأی صادره کاملاً مبتنی بر نص صریح قانون می‌باشد که به مصادیق نفقه رویکرد حصری دارد. پایه این نظر بر این استدلال قرار گرفته که فقر زوجه و تمکن زوج در لزوم انفاق به زوجه شرط نیست. از این‌رو، تعیین مصادیقی چون نیازهای زوجه مطابق عرف و شأن و منزلت وی، غالباً کار پیچیده‌ای نیست ولی در نفقه اقارب، به‌ویژه اولاد همانند فقر اقارب و تمکن منفق شرط است و باید به‌قدر رفع حاجت باشد. در نظر گرفتن چیزی بیش از آنچه در قانون آمده به‌سادگی ممکن نیست. در دادنامه مورد بحث ظاهراً از این رویکرد پیروی شده، زیرا در قسمتی از آن آمده است: «این دادگاه با توجه به ماده ۱۲۰۴ قانون مدنی نفقه اقارب را معین نمود که عبارتند از مسکن، البسه، غذا و اثاث‌البیت به‌قدر رفع حاجت می‌باشد. تأمین هزینه تحصیل در دانشگاه جزء نفقه اقارب نمی‌باشد».

اکنون باید دید هریک از این دو دیدگاه تا چه میزان در میان فقهای امامیه طرفدار دارد؟

در فقه اگرچه قول خلاف پیرامون تقدیر و تحدید میزان نفقه اقارب وجود ندارد و حتی برخی نیز بر آن ادعای اجماع نموده‌اند، اما عبارات فقها در تعیین مصادیق نفقه اقارب مختلف است؛ برخی نفقه را شامل خوراک، پوشاک و مسکن دانسته‌اند و از ظاهر کلام آن‌ها استفاده و استنباط می‌شود که مورد دیگری را داخل در نفقه اقارب

نمی‌دانند.^۱ در این بین عده‌ای تصریح کرده‌اند که استخدام خادم یا پرداخت اجرت آن، داخل در نفقه اقارب نیست؛ مگر اینکه منفق علیه زمین‌گیر بوده، احتیاج به خادم داشته باشد.^۲ در مقابل، دسته‌ای دیگر از فقها با بیان اینکه ضابطه کلی در تعیین نفقه اقارب همان ضابطه مربوط به تعیین نفقه زوجه است، نفقه خویشاوندان را محصور در خوراک، پوشاک و مسکن ندانسته و ملاک اصلی را عرف امثال منفق علیه می‌دانند.^۳ صاحب ریاض این قول را اظهر و اشهر دانسته، در تعلیل آن، به اطلاق ادله مربوط به لزوم رجوع به عرف و عادت و آیه شریفه «و صاحبهما فی الدنیا معروفاً» و همچنین عدم مخالفت فقهای امامیه اشاره داشته است. (طباطبایی، بی تا: ۱۸۴) صاحب جوهر با اضافه کردن قید «و غیر ذلک مما یتحتاج الیه مما جرت العادة ینفاقه مع اعتبار اللاتق بحاله فی الجمیع» از این نظر پیروی نموده است (نجفی، ۱۹۸۱: ۳۷۶) و صاحب فقه‌الصادق نیز ضمن قبول این نظر تصریح کرده که تنها فرق میان نفقه اقارب و نفقه زوجه در این است که ماهیت نفقه اقارب، امتاع می‌باشد ولی نفقه زوجه به ملکیت او درمی‌آید (روحانی، ۱۴۱۲: ۳۴۳). شهید ثانی در مسالک‌الافهام پرداخت نفقه فرزند

۱. برای مطالعه بیشتر رک به حسن بن یوسف حلّی (علامه)، **تحریر الأحكام الشرعية علی مذهب الإمامية** (مشهد: مؤسسه آل‌البتیت علیهم السلام، بی تا)، ج ۲، ص ۵۰؛ نجم‌الدین جعفر بن الحسن حلّی (محقق)، **المختصر النافع فی فقه الامامية** (طهران: قسم الدراسات الإسلامیه فی مؤسسه البعثه، بی تا)، ج ۱، ص ۱۹۵؛ نجم‌الدین جعفر بن الحسن حلّی (محقق)، **شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام** (قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه، ۱۴۲۶هـ.ق.)، ج ۲، ص ۴۰۳؛ علی اصغر مروارید، **الینایع الفقهیة** (بیروت: دار التراث، ۱۴۱۰هـ.ق.)، ج ۱، ص ۵۲۲.

۲. برای مطالعه بیشتر رک به فاضل هندی، **کشف اللثام و الإبهام عن قواعد الأحكام** (قم: مؤسسه النشر الإسلامی، بی تا)، ج ۷، ص ۵۹۹؛ محمد بن حسن حلّی، (فخرالمحققین)، **إيضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد** (قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۳۸۷هـ.ق.)، ج ۳، ص ۲۸۵.

۳. برای مطالعه بیشتر رک به سیدعلی عاملی، **نهاية المرام فی شرح مختصر شرائع الإسلام** (قم: مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۲۰هـ.ق.)، ج ۱، ص ۴۸۵-۴۸۷؛ محمدباقر بن مؤمن سبزواری (محقق)، **کفایة الأحكام** (قم: مؤسسه النشر الإسلامی، بی تا)، ج ۲، ص ۳۰۷؛ سیدروح‌الله موسوی خمینی، **تحریر الوسیله** (قم: مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۳۴هـ.ق.)، ج ۲، ص ۲۸۸؛ سیدمحمد رضا موسوی گلپایگانی، **الدر المنضود فی أحكام الحدود** (قم: دار القرآن الکریم، ۱۴۱۲هـ.ق.)، ج ۱، ص ۲۰۵؛ لطف‌الله صافی، **هدایة العباد** (قم: دار القرآن الکریم، ۱۴۱۶هـ.ق.)، ج ۲، ص ۳۰۵؛ سیدعلی حسینی سیستانی، **منهاج الصالحین** (بغداد: مکتب آیه الله العظمی السید السیستانی، ۱۴۱۷هـ.ق.)، ج ۳، ص ۱۳۴.

شیرخوار را مساوی با پرداخت اجرت شیردهی دانسته است اما بعد از اتمام دوره شیرخوارگی و پس از آن، ملاک نفقه فرزند را «علی ما یلیق» می‌داند و لذا آن را محدود به خوراک، پوشاک و مسکن نکرده است و حتی تصریح نموده در صورتی که فرزند به خادم احتیاج داشته باشد، پرداخت هزینه خادم بر عهده پدر است (جبعی‌العاملی، بی‌تا: ۴۸۸).

با توجه به دو مقدمه فوق، رأی شعبه ۲۵۱ دادگاه خانواده تهران و همچنین تأیید آن توسط دادگاه تجدیدنظر، قابل انتقاد به نظر می‌رسد، زیرا صرف‌نظر از اینکه رأی مزبور مخالف با نظریه غالب در دکترین حقوق خانواده ایران و آراء فقهای امامیه در این خصوص صادر شده است، از ظاهر ماده ۱۲۰۴ قانون مدنی نیز مفهوم «حصر» استنباط نمی‌گردد (بیگدلی و حسینی الموسوی، ۱۳۹۵: ۷۰۱). اگرچه بیشتر اصولیون اعتقاد بر حجیت مفهوم حصر دارند (قافی و شریعتی، ۱۳۹۶: ۱۷۳)، اما حجیت آن مربوط به زمانی است که ادات و الفاظ حصر استعمال شده باشد^۱ حال آنکه ماده فوق‌الذکر فاقد این‌گونه الفاظ است. از سوی دیگر به نظر می‌رسد قانون مدنی از قولی تبعیت نموده که نفقه اقارب را محصور در خوراک، پوشاک و مسکن نمی‌داند؛ چراکه در این ماده، اثاث‌البیت نیز در زمره عناصر نفقه اقارب ذکر شده است در حالی که آن دسته از فقهای که قائل به حصری بودن موارد نفقه اقارب هستند نفقه را محصور در خوراک، پوشاک و مسکن می‌دانند و قید اثاث‌البیت در آراء آنها مشاهده نمی‌شود. افزون بر این باید گفت که ماده ۱۲۰۴ قانون مدنی هم‌سو با ماده ۱۱۰۷ سابق تدوین شده است. تا پیش از اصلاح ماده ۱۱۰۷ در خصوص نفقه زوجه، این ماده ظاهری حصری داشت و با مقایسه آن با ماده ۱۲۰۴ به خوبی برمی‌آید که قانون مدنی از نظری پیروی نموده که ضابطه تعیین نفقه اقارب را همان ضابطه تعیین نفقه زوجه می‌داند. با این حال اگرچه ماده ۱۱۰۷، اصلاح و قید «از قبیل» بدان افزوده شد ولی ماده ۱۲۰۴ بدون تغییر باقی ماند. با قبول این نظر می‌توان گفت در

۱. برای مطالعه بیشتر رک به ابوالحسن محمدی، مبانی استنباط حقوق اسلامی (تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۱)، ص ۸۰؛ کمال آقاپور، اصول فقه در نظم حقوقی کنونی (تبریز: انتشارات آیدین، ۱۳۹۵)، ص ۱۱۳؛ رحیم نوبهار، اصول فقه: مباحث الفاظ و قواعد تفسیر متن (تهران: انتشارات میزان، ۱۳۹۵)، ص ۱۴۴.

حال حاضر نیز مصادیق نفقه اقارب باید با عنایت به ماده ۱۱۰۷ تعیین شود، زیرا بعید است که قانون مدنی، نفقه زوجه را تمثیلی تلقی نماید و نفقه اقارب را حصری. چنانکه در فقه نیز قول اشهر بر این استوار یافته که تفاوتی میان موارد نفقه زوجه و اقارب وجود ندارد.

منابع

- آقاپور، کمال (۱۳۹۵)، اصول فقه در نظم حقوقی کنونی، تبریز: انتشارات آیدین.
- امامی، سیدحسن (۱۳۹۱)، حقوق مدنی، جلد ۵، تهران: انتشارات اسلامیہ
- بیگدلی، سعید و سیدمجتبی حسینی الموسوی (۱۳۹۵)، تفسیر اصولی قانون مدنی براساس آرا و اندیشه‌های بزرگان حقوق ایران، تهران: انتشارات مهرسا.
- تقی پور، ابراهیم و سحر علی پور (۱۳۹۵)، حقوق خانواده، تهران: انتشارات مجد
- جمعی العاملی، زین الدین (بی تا)، مسالک الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام، جلد ۸، قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه.
- حائری شهاباغ، سیدعلی (۱۳۷۶)، شرح قانون مدنی، جلد ۲، تهران: انتشارات گنج دانش
- حسینی سیستانی، سیدعلی (۱۴۱۷)، منهاج الصالحین، جلد ۳، بغداد: مکتب آیت الله العظمی السید سیستانی.
- حلّی، حسن بن یوسف (علامه) (بی تا)، تحریر الأحكام الشرعية علی مذهب الإمامیه، جلد ۲، مشهد: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- حلّی، محمد بن حسن (فخرالمحققین) (۱۳۸۷)، ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد، جلد ۳، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- حلّی، نجم الدین جعفر بن الحسن (محقق) (۱۴۲۶)، شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام، جلد ۲، قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه
- _____ (بی تا)، المختصر النافع فی فقه الامامیه، جلد ۱، طهران: قسم الدراسات الإسلامیه فی مؤسسه البعثة.
- حیاتی، علی عباس (۱۳۹۳)، حقوق مدنی ۵: حقوق خانواده، تهران: انتشارات میزان.
- روحانی، سید محمد صادق (۱۴۱۲)، فقه الصادق، جلد ۲۲، قم: مدرسه الامام الصادق علیه السلام.

- سبزواری، محمدباقر بن مؤمن (محقق) (بی تا)، **کفایة الأحكام**، جلد ۲، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- شیروی، عبدالحسین (۱۳۹۵)، **حقوق خانواده: ازدواج، طلاق و فرزندان**، تهران: انتشارات سمت.
- صافی، لطف‌الله (۱۴۱۶)، **هدایة العباد**، جلد ۲، قم: دار القرآن الکریم.
- صفایی، سیدحسین و سیداسدالله امامی (۱۳۹۳)، **حقوق خانواده**، جلد ۲، تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.
- طباطبایی، سیدعلی (بی تا)، **ریاض المسائل فی تحقیق الأحكام بالدلائل**، جلد ۱۲، مشهد: مؤسسه آل‌البتیت علیهم السلام.
- عاملی، سیدعلی (۱۴۲۰)، **نهایة المرام فی شرح مختصر شرائع الإسلام**، جلد ۱، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- قافی، حسین و سعید شریعتی (۱۳۹۶)، **اصول فقه کاربردی**، جلد ۱، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۳)، **حقوق مدنی خانواده**، جلد ۲، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاظمی، سیدمهدی (۱۳۹۵)، **حقوق خانواده**، تهران: انتشارات چتر دانش.
- محمدی، ابوالحسن (۱۳۹۱)، **مبانی استنباط حقوق اسلامی**، تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.
- مدنی، سیدجلال‌الدین (۱۳۸۵)، **حقوق مدنی**، جلد ۹، تهران: انتشارات پایدار.
- مروارید، علی اصغر (۱۴۱۰)، **البنایع الفقهیة**، جلد ۱۹، بیروت: دار التراث.
- موسوی خمینی، سیدروح‌الله (۱۴۳۴)، **تحریر الوسیله**، جلد ۲، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- موسوی گلپایگانی، سیدمحمدرضا (۱۴۱۲)، **الدر المنضود فی أحكام الحدود**، جلد ۱، قم: دار القرآن الکریم.
- نجفی، محمدحسن (۱۹۸۱)، **جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام**، جلد

- ۳۱. بیروت: دار التراث.
- نوبهار، رحیم (۱۳۹۵)، اصول فقه: مباحث الفاظ و قواعد تفسیر متن، تهران: انتشارات میزان.
- نیکوند، شکرالله (۱۳۹۳)، حقوق خانواده، تهران: انتشارات بهنامی.
- هندی، فاضل (بی تا)، کشف اللثام و الإبهام عن قواعد الأحكام، جلد ۷، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- یزدی، امید (۱۳۹۶)، خانواده در نظم حقوقی کنونی، تهران: انتشارات کتاب آوا.